

OSMANLI'NIN GÜNEY SİYASETİNDE-YEMEN'DE HÂKİMİYET MÜCADELESİ VE OSMANLI VALİLERİ (1850-1876)*

Murat ÖNTUĞ^{1**}
Leyla AKSU KILIÇ²

Öz

Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethini müteakip Osmanlı Devleti topraklarına katılan Yemen, tarihi geçmiş çok eskilere dayanan bir coğrafyadır. Aynı zamanda Osmanlı'nın hâkim olduğu sahanın en uzak noktalarından biri olan Yemen, Osmanlı idaresi altında sürekli olarak isyanların görüldüğü ve devamlı suretle hâkimiyet-nüfûz mücadelesinin yaşandığı bir alan olmuştur. XX. yüzyılın başlarına kadar -I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar- Osmanlı idaresi altında kalan Yemen vilayeti, Osmanlı merkezi için hem bir İslam halifesi olarak hem de Portekizlilerle mücadele hususunda da stratejik bir öneme sahiptir. Bu sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti, valileri vasıtasıyla Yemen topraklarında hâkimiyetini sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı'nın Yemen üzerindeki nüfûzunu sağlayabilmek için sarf ettiği yoğun siyaset, arşiv kayıtlarında da özellikle görülmektedir.

Çalışmamızda, H. 1266-1293/M. 1850-1876 tarihleri arasında Yemen'de görülen isyanların bastırılması, dağ halklarının eşkıyalık faaliyetleri, asayişin temini ve vergiye zam yapılması için bölgeye asker sevk edilmesi gibi Osmanlı devlet merkezinin Yemen'deki hâkimiyetini tesis etme mücadelesi ve bu mücadelenin sahadaki aktörleri olan Yemen valileri Mustafa Sabri Paşa, Mehmed Sırrı Paşa, Mirliya Mustafa Paşa, Mehmed Paşa, Kaymakam Mustafa Paşa, Ahmed Paşa, Ahmed Muhtar Paşa, Ahmed Eyüp Paşa ve Mustafa Asım Paşa gibi Osmanlı valilerinin faaliyetleri konu alınacaktır. Bunun için Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı A. MKT. MHM.; A. MKT.UM; A. MKT. NZD.; A. MKT. MVL.; A. AMD. kataloglarındaki şukka, arıza, ilmühaber, takrir, ferman ve mühimme defterleri vd. veriler kullanılmıştır. Bu verilerden XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Yemen'in Osmanlı valileri ve Osmanlı yönetiminin bölgedeki idaresi ile nüfûz mücadelesi üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Yemen, Osmanlı Valileri, Hâkimiyet Mücadelesi

THE OTTOMAN GOVERNORS AND POWER STRUGGLE IN THE SOUTHERN POLITICS-YEMEN (1850-1876)

Abstract

Yemen –a geography whose history dated back to ancient times- became a part of the Ottoman State in 1517, when Selim I conquered Yemen after Egypt's conquest. Yemen was one of the remotest part of the Ottoman State and therefore there were constant rebellions and power struggles under the Ottoman rule. Yemen was part of the Ottoman State until the beginning of the twentieth century-end of the First World War. Yemen held strategic importance for the Ottoman centre due to the status of the Ottoman Sultan as the Caliph of the Islamic World and Ottoman's warfare with the Portugese. Thus, Ottoman State tried to establish its dominance over Yemen via its governors. Archival records also show that the Ottomans pursued intense politics in order to maintain its hegemony over Yemen.

The aim of this study is to present information on rebellions in Yemen, banditry of mountain folk, the ways in which the Ottoman State tried to assert its dominance like establishing public order and despatching soldiers to increase taxes and the activities of Yemen governors such as Mustafa Sabri Pasha, Mehmed Sırrı Pasha, Mirliya Mustafa Pasha, Mehmed Pasha, Qaimaqam Mustafa Pasha, Ahmed Pasha, Ahmed Muhtar Pasha, Ahmed Eyüp Pasha, Mustafa Asım Pasha between the years of 1850-1876 (Hijri 1266-1293). For the purpose of this study, data from şukka, arıza, ilmühaber, takrir, ferman and mühimme registers located in A. MKT. MHM.; A. MKT.UM; A. MKT. NZD.; A. MKT. MVL.; A. AMD. catalogues in the Ottoman Archives of the Prime Minister's Office will be used. Based on these data, Ottoman governors in Yemen, Ottoman administration in Yemen and power struggles in the second half of the nineteenth century will be analyzed.

Keywords: Ottoman State, Yemen, Ottoman Governors, Power Struggl

* Bu çalışma, 16-18 Kasım 2017 tarihlerinde gerçekleştirilmiş olan II. Uluslararası Osmanlı Döneminde Yemen Sempozyumu'nda "Güney siyasetinde-Yemen'de Osmanlı Valileri ve hâkimiyet mücadelesi (1850-1876)" adıyla sunulmuş olan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

¹ Prof. Dr. Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID:0000-0003-0243-4091

**** Sorumlu yazar** (Corresponding Author): muratmustafa.ontug@usak.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID:0000-0003-0653-2027

Başvuru Tarihi (Received): 11.02.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 28.04.2021

Giriş: Osmanlı Dönemine Kadar “Bir Hâkimiyet Mücadelesi Sahası Olarak Yemen”e Kısa Bir Bakış

Kızıldeniz ile Hint Okyanusu'nun Aden körfezine kıyısı olan ve kuzeyinde Suudi Arabistan ve doğusunda Umman ile komşu olan Yemen, bugün siyasî iktidarsızlık, iç savaş, kaos ve düzensizliğin kol gezdiği bir ülke görünümündedir. Bu durum Yemen'in dününü, bugününü ve muhtemel geleceğini ortaya koyan tablonun kısa bir özeti gibidir aslında... Bu sebeple Arabia Felix/Mutlu-Mesut Arabistan ifadesine temkinli yaklaşmak gerekir.

“Tarih geleceğe yazılır” sözünde olduğu gibi Yemen'in yazılı tarihi, geleceğinin bir öngörüsü olmaktan uzak değildir. Çünkü Yemen tarih boyunca iç isyanlar, Zeydi ayaklanmaları ve coğrafyasının stratejik öneminden kaynaklı olarak farklı devletlerin de hâkimiyet mücadelesi gösterdiği bir yer olmuştur. Bugün El-Cumhûriyyetü'l-Yemeniyye, devletin resmi adıdır ve San'a başkentidir. Diğer önemli şehirleri Aden, Taiz, Hudeyde, İb ve Mükellâdır (Kurt, 2013: 400). Antik Grek ve Romalı coğrafyacılar bölgeyi, Arabia Felix (mutlu-mesut Arabistan) olarak adlandırmışlardır (Kara, 2011: 12). İslam coğrafyacılarına göre bölgenin bu adı almasının sebebi, “doğuya doğru dönüldüğünde Kâbe'nin güneyinde (sağında-yemîn) kalmasıdır. Ancak bölgeye neden Yemen adının verildiği hususunda farklı birçok görüş bulunmaktadır (Tomar, 2013: 401-402).

Osmanlı hâkimiyetine kadar Yemen'in, biri Antik dönem ve diğeri İslam dönemi olarak iki farklı süreci anlatılmaktadır. Esasen Yemen, eski dünya medeniyetleri açısından büyük bir üne sahiptir. Mesela Sana Melikesi Belkıs'ın Hz. Süleyman ile olan kıssası Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de geçmektedir. Yine İslam tarihinde özellikle San'a şehrinin adından bahsedilmekte ve San'a valisi Ebrehe'nin Mekke hadisesi Kuran'ı Kerim'de de anlatılmaktadır. Saba Melikesi Belkıs'ın Hz. Süleyman ile olan kıssası Kuran-ı Kerim'de

“Derken (hüdhüd) çok geçmeden geldi “Ben, dedi, senin muttali olmadığın (bir hakikate) vakıf oldum. Sebe'den sana çok doğru (ve mühim) bir haber getirdim. Hakikat orada bir kadını onlara hükümdarlık eder buldum. Kendisine her şey verilmiştir. Onun bir de çok büyük bir tahtı var” (Sırma, 1977: 223-231; Kur'an-ı Kerim El-Neml Suresi:22-23-24. Ayet).

Yine San'a valisi Ebrehe'nin Mekke'ye saldırısı Kur'an-ı Kerimde şu şekilde yer alır;

“(Habibim) Rabbinin fil sahiplerine nasıl (muamele) ettiğini görmedin mi? O, bunların kötü planlarını boşa çıkarmadı mı? O, bunların üzerine sürü sürü kuşlar gönderdi ki bunlar onlara pişkin tuğladan (yapılmış) taşlar atıyorlardı. Derken (Allah) onların yenik ekin yaprağı gibi yapıverdi” (Sırma, 1977: 223-231; Kur'an-ı Kerim Fil Suresi: 1-2-3-4-5. Ayet).

Ortaya çıkarılan kitabelerle eski Yemen ülkesinin Ma'in, Neşik, Karnav (veya Karna'), Şebve ve Zafâr şehirlerinde harabeleri bulunduğu, Arap ve Yunan tarihçilerine meçhul kalan bazı beldelerin, kitâbelerde görülen isimleri ile kumlar altında gömülü harabeleri de keşfettikleri görülmektedir.

Osmanlı döneminde Sinan Paşa'nın fethettiği Yemen'in tarihi geçmişinde Ma'in, Ma'in Devleti'nin merkezi konumundadır (M.Ö. 900-400); San'a'nın doğusunda olan Karnav Ma'in Devleti'nin merkezidir (M.Ö. takriben 115); Şebve, Mısır ve Hind ticaret kabilelerinin karşılaştıkları ve buhur ticaretinin yapıldığı şehirlerden oluşan topraklardır (Yavuz, 2003: LVIII). İslam tarihçilerine göre Yemen'in ilk sakinleri Hz. Nuh'un oğlu Sam ve nesli iken, Yemen'de hüküm süren en eski devlette -yukarıda da adı geçen- Ma'in Devletidir. Ancak bazı araştırmacılar bölgede hüküm süren en eski devletin Sebe olduğunu ileri sürmüşlerdir (Tomar, 2013: 402-406). Sonuç olarak İslamiyet'ten önceki Yemen'in tarihi kronolojisinin sarıh bilgi içermediği görülmektedir. Ancak anlatılanlar, Yemen'in kutsal şehirlerin hizmetini sahiplenme talebini gösterir biçimdedir. Mesela, efsaneye göre Kâbe'yi kisve veya bir örtü ile örten ilk kişi, İslam'ın

ortaya çıkışından yüzyıllar önce, eski Yemen krallığı Himyer'in hükümdarı Esad el-Hümyeri'dir. Benzer şekilde Ortaçağ'da Yemen'in güneyindeki başkent Zebid'den yöneten Resuli hanedanlığı, kendi hac kervanını desteklemenin üzerinde çok dururdu ve Resuliler Gassan'dan geldiklerini iddia edip genellikle kendilerine Gassaniler derlerdi. Dahası hanedanlığın kurucusu, Abbasi halifesinin elçisi ya da resulü olduğundan, Abbasi mirasını sahiplenirlerdi. Resuliler Kahire'deki Eyyubi sultanlığından bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, nüfuzlarını Hicaz'a doğru genişletmeyi amaçladılar. Bu amaçları erken dönem Memlûk sultanları tarafından engellendi (Hathaway, 2003/2009: 202)

İslam döneminde Yemen'de tek bir hâkimiyetten bahsetmek mümkün değildir. İslam dönemi ile birlikte Yemen'de, Eyyübiler, Resuliler, Zeydiler ve Tahiriler olmak üzere dört farklı hâkimiyet süreci görülmektedir. İslam öncesinde Mekke'ye yakınlığından dolayı siyasi ve ticari ilişkiler sayesinde Hicaz halkı ile Yemen arasında kısmi bir bağ görülmektedir. Bu sayede Mekke'de yeni bir dinin ortaya çıktığını öğrenmişlerdir. İslamiyet'in tebliğ sürecinin Yemen'de vuku bulması ve yaşanan gelişmeler neticesinde Sasanilerin Yemen valisi Bazan'ın İslamiyeti benimsemesiyle birlikte San'a halkı ve Ebna'da İslam'a girmiştir. Hz. Ebubekir döneminden itibaren Yemen San'a, Cened, Hadramut'un bir kısmı üç bölgeye ayrılmış ve halife tarafından tayin edilen valiler ile yönetilmiştir. Hz. Ali döneminden başlamak sûretiyle iç karışıklıkların vuku bulduğu Yemen, Muaviye döneminden sonra iç karışıklıkların etkisi ile Hicaz'da halifelik ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in egemenliği altına girmiştir (683-692) (Tomar, 2013: 402). Akabinde tekrar Emevilere bağlanan Yemen, Abbasiler döneminde de merkezden atanan valiler tarafından yönetilmiş ve iç karışıklıklar devam etmiştir. Eyyübiler dönemine kadar bu iç karışıklıkların devam ettiği ve idarenin sürekli el değiştirdiği Yemen'de San'a 1174'de Eyyübilere teslim olmuştur. Eyyubi döneminden sonra 1235 yılından itibaren Yemen'de iki yüzyıldan fazla uzun süren Resuli hanedanının dönemi başlamıştır. Resuliler dönemini, Tahirilerin güçlenmesi ve taht mücadelelerinde etkin olması izlemiştir. Tahiriler, Taiz ve Zebid gibi önemli şehirleri ele geçirmişler ve bölgede yoğun bir mücadele içine girmişlerdir. XV. yüzyılın sonlarına doğru Tahiriler San'a ve kuzey taraflarını da ele geçirerek Yemen'in büyük bir kısmında hâkimiyet kurmuşlardır. XVI. yüzyılda bölgede baş gösteren Portekiz tehlikesi ile Memlûk ve Tahiri ilişkileri bozulmuş ve bölgedeki Zeydilerin desteğini de alan Memlûklüler Tahirileri mağlup etmiştir (1517). Böylece Yemen'in büyük bir kısmı Memlûklerin eline geçmiştir (Tomar, 2013: 403-406).

Bir Osmanlı vilayeti olan Yemen ile Osmanlı ilişkilerinin başlangıcı XVI. yüzyıla dayanmaktadır. Osmanlı idaresindeki Yemen'in ilk hâkimiyet dönemi de bu tarihtedir. Osmanlı Devleti öncelikle doğu ticaretinin emniyeti bakımından güney sınırı ile yoğun olarak ilgilenmiştir. Özellikle Yemen'e gönderilen idarecilerinden aldığı raporlar ile güneydeki vukuatları takip etmiştir (Orhonlu, 1996: 23). Ancak stratejik açıdan mühim bir yer tutan Yemen, gerek coğrafi konumu itibarıyla merkeze uzaklığı gerekse kendi iç dinamikleri açısından Osmanlı Devleti'nin güney siyasetinde hâkimiyet ve nüfuz mücadelesinin devam ettiği bir saha olmuştur.

Osmanlı'nın Yemen üzerindeki hâkimiyeti iki ayrı zaman diliminde ele alınmaktadır. İlk olarak fethi müteakip XVI. yüzyıl boyunca bir Osmanlı vilayeti olan Yemen'in birinci hâkimiyet dönemi çerçevesinde Osmanlı-Yemen ilişkileri incelenir. Bu dönemi ele alan Türk tarihçileri sınırlı sayıda. Bu durum, Yemen'in coğrafi konumu itibarıyla merkeze uzaklığı ve ilk dönemine ait kaynakların sınırlı olmasıyla açıklanabilir (Yavuz, 2003; Özbaran, 2014; Orhonlu, 1996).

Bu çalışmanın konusu ise ikinci hâkimiyet dönemi olarak tanımlanan süreçte Osmanlı Devleti'nin valileri vasıtasıyla sürdürdüğü Yemen siyasetidir. Çünkü Yemen bu zaman diliminde de gerek coğrafi konumu itibarıyla merkeze uzaklığı gerekse kendi iç dinamikleri açısından Osmanlı Devleti'nde hâkimiyet mücadelesinin devam ettiği bir mesele olmaya devam etmiştir.

Çalışmada öncelikle Osmanlı ve Yemen ilişkilerinin başlangıcı ve ilk hâkimiyet dönemi kısaca değerlendirilecektir. Sonrasında ise H. 1266-1293/M. 1850-1876 tarihleri arasında Yemen'de

görülen isyanların bastırılması, dağ halklarının eşkıyalık faaliyetleri, asayişin temini ve asker sevk edilmesi gibi Osmanlı devlet merkezinin Yemen'deki hâkimiyetini tesis etme mücadelesi ve bu mücadelenin sahadaki aktörleri olan Yemen valileri Mustafa Sabri Paşa, Mehmed Sırrı Paşa, Mirliya Mustafa Paşa, Mehmed Paşa, Kaymakam Mustafa Paşa, Ahmed Paşa, Ahmed Muhtar Paşa, Ahmed Eyüp Paşa, Mustafa Asım Paşa gibi Osmanlı valilerinin faaliyetleri konu alınacaktır. Bunun için -özette de bahsedildiği üzere- Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı A. MKT. MHM.; MKT.UM; A. MKT. NZD.; A. MKT. MVL.; A. AMD. kataloglarındaki şukka, arıza, ilmühaber, takrir, ferman, ve mühimme defterleri vd. kullanılarak XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Yemen'deki Osmanlı valileri vasıtasıyla Osmanlı yönetiminin bölgedeki idaresi ve nüfuz mücadelesi ortaya çıkarılacaktır.

1.İkinci Hâkimiyet Dönemine Kadar Osmanlı-Yemen İlişkileri, Mücadelenin Niteliği ve Dönemin Osmanlı Valilerine Dair

Yavuz Sultan Selim'in 23 Muharrem 923/15 Şubat 1517'de kat'i sûrette Kahire'ye yerleşerek Memlûk saltanatına son vermesi ile artık bütün iç karışıklar Yemen'e de tesir etmiştir. Çünkü Yemen'deki Çerkez beyleri Mısır'a bağılıdır ve oradan idare edilmektedirler. Bu sırada San'a'yı işgal etmiş olan Zeydi İmamı Şerefü'd-dîn Yahya ile mücadele etmekte olan Emir İskender, Kahire'nin ele geçirilmesi ile Zebid'de başsız kalmıştır. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'a vali tayin ettiği Hayri Bey, Osmanlı'ya tabi' olmak şartı ile İskender'i yerinde bırakmıştır. Sonrasında ise Yemen'de Osmanlı Sultanı adına hutbe okutulmuştur. Bu süreç Yemen'in Osmanlı idaresine geçmeye başladığı vakittir. Bu konuda bir rivayete göre 927/1521'de Yemen'deki Çerkez Emirlerinin hükümet ve hizmetleri nihayet bularak Maskat, Hadramavt, Aden, Mukalla ve Kızıldeniz boyunca bütün Afrika sahilleri kâmilen Osmanlı hükümetine arz-ı bey'at etmiş ve Osmanlı idaresine geçmişlerdir (Yavuz, 2003: LXXVIII). Ancak Yemen her ne kadar Osmanlı idaresine geçmiş olsa da buradaki valilerin zaman zaman müstakil hareket ettiklerine de sıklıkla şahit olunacaktır. Öncelikle Emir İskender, Yavuz Sultan Selim'in vefatı ile (22 Eylül 1520) Osmanlı idaresine başkaldırmıştır. Akabinde Kemâl Bey, İskender'i mağlup ederek Yemen'deki Kölemen saltanatına son vermiştir (1520). Ancak Kemal Bey de katledilmiş, yerine İskender Karamani adında bir levent geçmiştir (Yavuz, 2003: LXXVIII-LXXX) Bu esnada Mısır valisi Ahmed Paşa'da -kendisi ismen Osmanlı hâkimiyetini tanıyan ancak eski Memlûk beylerinin yönetiminde kalmıştır- Selman Reis'i Yemen'i ikinci defa fethetmek ve bölgedeki askerleri kontrol altına almak üzere Cidde Beyi Hüseyin Bey ile birlikte Yemen'e göndermiştir (1523). Selman Reis ve Hüseyin Bey bölgede Portekizliler ile mücadele etmişler ve bölgedeki isyan hareketini bastırmışlardır.

Veziriazam İbrahim Paşa'nın ıslahat yapmak için Mısır'a gelmesiyle birlikte Selman Reis kendisine Yemen ve Uzakdoğu hakkında (2 Haziran 1525) bir rapor sunmuştur (Bostan, 2013: 407). Bu raporda Yemen'in idari yapılanması ve ekonomik gelir seviyesine dair ayrıntılı bilgiler vermektedir ve kısaca rapor şu şekildedir;

“Yemen, Mısır'dan daha bayındır bir eyâlettir; getirisi boldur; ancak ülke sahipsizdir. Anılan rapor tarihinden önce bir sancak olarak Osmanlı yönetimine giren Zebid bölgesinin yıllık geliri 180.000 altındır. Buradan bir buçuk günlük uzakta, dağa yaslanmış Taiz şehri Bursa kadar güzel, bağlık ve bahçelik bir yerdir. O sıralarda anılan bu iki bölgede Osmanlı Sultan'ının adına para basılmakta ve adı hutbede okunmaktadır. Sabir Dağı'nın arkasında “kasaba” olarak anılan İb, Cible, Rida, Tamar, Makrane ve San'a gibi yerler sancak olabilecek statüdedir. Buralardan Mekke ve Medine'ye akıp giden vakıf gelirleri şimdi bedevilerin elindedir. Yemen, zor da olsa, fethedilmelidir; böylece Hindistan'a hâkim olunarak İstanbul'a yük yük altın ve mücevher gönderilebilir. Yemen, aynı zamanda, büyük bir gelir kaynağı olan kızılboya üretmektedir. Yemen'in güney (okyanus) tarafında, Hindistan'da

bile eşine rastlanmayan Aden bulunmakta; sadece limanı yılda 200.000 sultani sikke (altın) gelir sağlamaktadır. Şu an Yemen'i yöneten, halka zulmeden, kişisel hazinesini zenginleştiren Abdülmelik, düşman Portekizlilerden bile daha tehlikelidir ve halkın isteğine göre öldürülmelidir. Söylendiğine göre Aden limanına Hindistan'dan yılda 50-60 gemi gelmektedir." (Özbaran, 2013, s. 49-50).

Ayrıca Selman Reis'in bu raporu, Yemen'in Osmanlı için stratejik önemini göstermesi açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Yemen'de tam bir hâkimiyet sağlayan Hüseyin Bey'in vefatı ile yerine Rûmî Mustafa Bey geçmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Selman Reis, İbrahim Paşa'ya son gelişmeleri bildirerek yeterli asker ve yetki verildiği takdirde Yemen'in tamamını fethedebileceğini bildirmiştir. İbrahim Paşa, orduya Hayreddin Bey'i; donanmaya da Selman Reis'i kaptan tayin ederek Yemen'e göndermiştir (1527). Zebîd yöneticisi Mustafa Bey'e Hayreddin Bey'in yeni Yemen valisi olduğu bildirilince bölgede yeni bir isyan hareketi patlak vermiştir. Selman Reis'in faaliyetleri neticesinde Mustafa Bey mağlup olmuştur. Selman Reis, Aden ve Yemen hâkimiyet altına almıştır. Ancak, Selman Reis'in donanma kaptanı olarak fetihlerde ön plana çıkması ve halk üzerinde şiddet uygulaması Yemen serdarı olan Hayreddin Bey'in tepkisine yol açmış ve Selman Reis'i öldürmüştür (1528). Ancak yeğeni Mustafa Bey'de Hayreddin Bey'i öldürmüştür. Mustafa Bey, Yemen'i ele geçirerek yerine Ali Rumi'yi bırakıp Hindistan'a gitmiştir (1530) (Bostan, 2013: 407). Bu esnada Mısır'da Ahmed Paşa isyanı çıkmış ve bu isyan hareketi bastırılarak yerine Hadım Süleyman Paşa (1470-1547) Mısır valiliğine tayin edilmiştir. Hadım Süleyman Paşa döneminde Yemen'de Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesi adına önemli adımlar atılmıştır. Hadım Süleyman Paşa, Zebîd ve Aden bölgelerinden meydana gelen Osmanlı Yemeni'ni bir sancak halinde teşkilatlandırdı (27 Şubat 1539). Gazze sancak beyi Mustafa Bey'i vali tayin ederek Yemen beylerbeyliğinin temellerini atmıştır (1539-1540). İlk Yemen beylerbeyi tayin edilen Neşşâr Mustafa Paşa (1540) Zebîd'de beş yıl kaldıktan sonra ikinci beylerbeyi Üveys Paşa'nın (1545-1547) devlet işlerine kayıtsızlığı yüzünden Zeydiler, İmam Şerefeddin etrafında toplanarak bir isyan hareketi başlatmışlardır. Yemen'de yaşanan bu karışıklığa Taiz sancak beyi Özdemir Bey tarafından son verilmiştir (1547). Özdemir Paşa'nın beylerbeyiliği sırasında (1549-1555) Yemen tamamen kontrol altına alınmıştır. Yemen'deki pek çok yeri Osmanlı topraklarına katmış ve devlet işlerini liyakatle yürütüp halka kendisini sevdirmesine rağmen, Neşşâr Mustafa Paşa'nın beylerbeylik için teşebbüste bulunduğunu haber alınca görevinden ayrılmıştır. 1555-1559 tarihleri arasında Neşşâr Mustafa Paşa ikinci defa Yemen beylerbeyi olmuştur. Vefatının ardından kısa bir süre Şahin Mustafa Paşa (1559-1560) ve ardından Mahmud Paşa (1560-1565) yıllarında Yemen'de Beylerbeyi görevini yapmışlardır (Yavuz, 2003: XCVII-XCVIII-CVI).

Osmanlı Devleti'nin bir tarafta Yemen'in kendi iç isyanları ile meşgul olmakta ve değişen beylerbeyilerle beraber hâkimiyetini tesise devam etmeye çalışmakta iken diğer bir tarafta ise Yemen sahillerinde Portekizlilerle de mücadelesi devam etmektedir (Önalp, 2009: 209-226). Osmanlı Devleti'nin Yemen sahilleri için Portekizlilerle mücadeleye devam ettiği bu zamanda Yemen beylerbeyliğinde bir görev değişimi daha yaşanmıştır. Mahmud Paşa'nın Mısır beylerbeyliğine geçmesi ile yerine Rıdvan Paşa geçmiştir (1565-1567). Ancak ikiye bölünen Yemen'in San'a vilayeti beylerbeyi Rıdvan Paşa ile Zebid merkezli Yemen beylerbeyi Murad Paşa arasındaki ihtilaf ve bölgede yaşanan karışıklıklardan ötürü Rıdvan Paşa (1567) azledilmiş, yerine Hasan Paşa tayin edilmiştir. Yemen'deki Osmanlı idaresinde oluşan boşluklar bölgedeki Osmanlı nüfûzunu kırmıştır. Bu süreçte, Mutahhar isyanı yayılmıştır. Zeydi imamların isyanını bastırmak için Koca Sinan Paşa 1569'da Yemen'e hareket etmiş ve 1571 yılına kadarki faaliyetleri ile Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış yerlerin fethini tamamlayarak Mutahhar ile anlaşma yapmıştır. 1571'de Sinan Paşa'nın bölgede sağladığı sükûnet sonrası Yemen Beylerbeyi Behram Paşa olmuştur (1571). Behram Paşa'nın azlinden sonra Yemen'in başına Mustafa Paşa tayin edilmiştir. Ancak Mustafa Paşa'nın göreve başladığı sırada vefat etmesinden dolayı Yemen'in başına Kuyucu

Murad Paşa getirilmiştir (1576-1581). Yemen'de asilerle mücadeleyi sürdüren Murat Paşa'dan sonra 1604 tarihine kadar Yemen Beylerbeyliğinin başında Hasan Paşa vardır. Hasan Paşa'nın başta Mutahhar ailesi olmak üzere Yemen'deki iç isyanlarla mücadele ettiği görülmektedir (Yavuz, 2003: 114-170; Kara, 2011: 5-12). Bu coğrafyada yaşanan bütün bu karmaşaya karşın XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Yemen üzerinde büyük bir özenle durduğu bir gerçektir. Bu durum dönemin arşiv vesikalarına da yansımaktadır.

Osmanlı Devleti tarafından bakıldığında yaşanan iç isyanlar ve paşalar arasındaki iktidar mücadeleleri ya da Portekizliler başta olmak üzere batılı devletlerle girilen nüfûz mücadeleleri başta olmak üzere dinginleşmeyen bir coğrafya olmuştur Yemen. Bir yüzyıla yakın Osmanlı hâkimiyetindeki Yemen'de iç isyanların son bulmadığı görülmektedir.

Yemen'de XVII. yüzyıldaki tabloda da değişen çok bir şey yoktur aslında. Hasan Paşa'dan sonra kethüdası Emir Sinan'a Yemen valiliği verilmiştir. Emir Sinan'ın valiliği 1607'de Cafer Paşa'nın Yemen valiliğine atanması ile son bulmuştur. Yemen valiliğine sırasıyla İbrahim Paşa (1612-1613) yeniden Cafer Paşa (1614-1616), Mehmed Paşa (1616-1622), Fazlı Paşa (1622-1624), Haydar Paşa (1624-1626/27) gelmişlerdir. İki yıl kadar Yemen valiliği yapan Haydar Paşa'nın yerine Ahmed Paşa (1626/27) tayin edilmiştir ancak Yemen'e ulaşmadan öldürülmüştür. Ahmed Paşa'nın ölüm haberi üzerine Habeş Beylerbeyi Aydın Paşa mir-i miran olarak Yemen'e gönderilmiştir. Bu süreç, Yemen'deki Osmanlı idaresini ve hâkimiyetini sarsmıştır. Aydın Paşa Yemen'e ulaşmakta güçlük çekmiş ve kuşatma altındaki San'a'da kendisine herhangi bir yardımın ulaşmamasından dolayı Haydar Paşa'ya 1629'da aman dilemek zorunda kalmış ve San'a'dan ayrılmıştır.

XVII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlı'nın bir önceki yüzyılda Yemen'de sağladığı hâkimiyet ve iktidarı kaybetme noktasındadır. IV. Murad'ın Yemen'e asker göndermesi yönündeki fermanı ile Yemen'e 1629'da Kansu Paşa serdar ve serasker olarak atanmıştır. Kansu Paşa uzun süre Yemen'deki Zeydi isyanının bastırılması için mücadele etmişse de başarılı olamamış ve buradan ayrılmıştır. Kansu Paşa'nın Yemen'den ayrılmasından sonra bazı askerler Hasan b. El-Kasım tarafına geçmeyi dile getirirken, bir kısmı Yemen dışına kaçmış, diğerleri ise Mustafa Bey'i vali olarak tayin ederek ona tabi olmuşlardır. Kansu'nun Yemen'den çıkışından sonra Osmanlı'nın elinde sadece Muha'nın kaldığı kaydedilmektedir. Ancak Mustafa Bey'in direnişi başarılı olamamış ve yönetim tamamen Zeydi imamlara bırakılmıştır. Mustafa Bey'in Muha'dan ayrılışı bazı kaynaklara göre Recep-Şaban 1045/Ocak 1636, bazı kaynaklara göre ise Cemâziyelevvel 1045/Ekim 1635 olarak verilmektedir (Kara, 2011: 13-47). Mustafa Bey'in ayrılışı ile Hasan b. El-Kasım Zebid Muha'ya adamlarını yerleştirirken Osmanlı idaresindeki şehirleri teslim almıştır. Bölgedeki Osmanlıların bir kısmı bölgeden ayrılırken, bir kısmı Yemen'de kalmayı tercih etmiştir. Tarihler bundan sonra Kasimî İmamlar dönemini anlatmaktadır (Kara, 2011:47-62). Özdemir Paşa, Sinan Paşa ve Osmanlı'nın Yemen idaresinde görevlendirdiği kişiler, iç isyanlar ve yerel güçlerin direnişine karşı Osmanlı hâkimiyetini tesis etmeye çalışmışlardır. Ancak özellikle İmam Kasım'ın 1595'te başlayan ve 1635'e kadar süren ayaklanmaların neticesinde Osmanlı'nın Yemen'deki hâkimiyetinin ilk safhası ortalama bir buçuk asır sonra sona ermiş ve bölge Zeydi şeyhlerin idaresine bırakılmıştır. Osmanlı'nın ikinci hâkimiyet dönemine kadarki iki yüzyıllık süre Yemen'in fetret devri sayılır (Binark, 1996: 7).

2.İkinci Hâkimiyet Dönemi ve Yemen'de Osmanlı Valileri/Fetret Devrinin Sonu Mu?

XVI. yüzyılda Yavuz'un Mısır'ı fethini müteakip Yemen'de başlayan Osmanlı idaresi XVII. yüzyılın sonralarına doğru Zeydi şeyhlerine terk edilmiş ve Osmanlı-Yemen ilişkileri iki asır boyunca kesilmiştir. İrtibatın kesildiği bu süre "Yemen için fetret devri" olarak tanımlanır. Bu dönemde kontrol San'â'daki imamda gibi görünürse de, San'â dışındaki Yemenlilerin de ayrı ayrı liderlere bağlı olarak büyük bir otorite boşluğu yaşanmıştır. 1833 yılında yaşanan bir olay ile Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, 1835'de Mirliva Emin Bey kumandasındaki bir kuvveti Yemen'e

göndermiştir ancak Londra Antlaşması'ndan dolayı askerini geri seçmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin o sırada asker gönderme imkânı olmamasından dolayı Yemen'in idaresi Şerif Hüseyin b. Ali'ye verilmiştir. Bu süreci Ahmed İzzet Paşa detaylı bir şekilde tahlil etmekte ve bu durumu özetle şu şekilde değerlendirmektedir:

“Yemen bölgesi Zeydiyye imamları idaresine geçmiştir. Ancak imamların seçime tâbi olması yüzünden sürekli çekişmelerle bunların idaresi de çok çabuk dağılmış, hele az zaman sonra İmamiye hükümetinden yakayı kurtaran Tihame'nin her kasaba ve her kabilesi bir seyyid veya şeyhin bağımsız idaresine geçmiş olduğundan Asir emirleri karışıklıktan yararlanarak bu yöreleri defalarca istilâ etmiş, bu arada Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın kölelerinden Türkçebilmez adında bir Çerkez başıbozuk da, Hicaz'da isyan ederek başına topladığı ayak takımıyla Meha'ya kadar Yemen sahillerinin önemli kasaba ve limanlarını ele geçirmiş ve yağmalamıştı. Bundan sonra Mehmet Ali Paşa da 1251 tarihinde, Yemen'e asker göndererek Tihame'yi ve Taiz'in bazı kısımlarını ele geçirmiş, fakat Mısır sorunu yatışıp sınırlar ayrıldığı sırada Yemen'in devlette kalmış olmasıyla Tihame'nin idare ve korunması Ebû Ariş eşrafından Şerif Hüseyin bin Ali'ye, bir Emâret-i Mahmiye (himaye altındaki emirlik) şekil ve sûretinde verilmiş ve sözü edilen şerif bu görevi aşırı sadakat ve iyi idaresiyle yerine getirmişti.” (Ahmet İzzet Paşa, 2017: 107)

H.1265/M.1849 tarihinde (Abdülmecit dönemi) Mekke Emiri Şerif Muhammed bin Avn ile yardımcısı Tevfik Paşa'nın Yemen'in idaresinin devlete verilmesi yolundaki teklifleri kabul edilmiş ve Şerif Hüseyin kendi isteğiyle idareyi terk etmiştir. Cebel'in -öncesinde olduğu gibi- imamların elinde bırakılması kararlaştırılarak, Yemen valiliğine Tevfik Paşa atanmıştır. Tevfik Paşa, San'a'da hüküm süren İmam Muhammed Yahya'nın koruyuculuk istemesinden yararlanarak Cebel'i istilaya girişmişse de, San'a halkıyla komşu kabilelerin ayaklanması üzerine yenilmiştir (Ahmet İzzet Paşa, 2017: 108). Akabinde başlayan karışıklıklar üzerine Osmanlı Devleti 1849'da üç bin kişilik ordu göndererek Yemen'i ikinci defa ele geçirmiştir ve Ahmed Muhtar Paşa'ya mareşallik rütbesi verilerek Yemen vilayeti tevcih edilmiştir. Ahmet İzzet Paşa'nın Ahmed Muhtar Paşa ile ilgili değerlendirmesi dikkat çekicidir;

“Cebel bölgesinin alınması görevi yüklendi. İnancıma göre bu karar Abdülaziz'in saltanatı hesabına kaydedilecek fâhiş bir hatadır. Abdülmecit Han zamanında kararlaştırıldığı gibi, yalnız Yemen sahillerinin işgaliyle yetinmek ve Cebel'de karışıklıkların yatıştırılmasında müdahale ve yardımda bulunarak hayırlı bir hakem ve koruyucu durumunda kalınarak devlet tarafından manen ve ekonomik olarak daha büyük yararlar elde edilebilirdi. Fakat ne yazık ki, bu gibi uzak görüşlü siyasi düşüncelerle insanlığa ve hukuka uygun görüşler bir süreden beri devlet yöneticilerince göz önünde bulundurulmuyor, hırslı ve iştahlı bakışlar sadece maddiyata ve duyularla elde edilen şeylere çevriliyordu. Adı geçen mareşal yalnız Hıraz Dağı'nda mukavemete kalkışan İsmailîleri bastırdıktan sonra kendisini yardımcı ve koruyucu sıfatıyla bekleyen ve halkı ile beraber kucaklarını ve kapılarını açan San'a'ya ulaşır ulaşmaz ilk işi -tabii İstanbul'dan aldığı emre uyarak- İmamet-i Kaldırmak ve Yemen dağlarıyla Zeydî ülkelerinin devlet yönetimine katıldığını ilan etmek oldu.” (Ahmet İzzet Paşa, 2017, s. 108-109).

Osmanlı Devleti Ahmed Muhtar Paşa ile 1872'de San'a'yı alarak Yemen'i tamamen topraklarına katmıştır. Burada Yedinci Ordu kurulmuş ve Yemen vilayet teşkilatı yapılmıştır (Binark, 1996: 7).

Tablo 1: *Osmanlı Devleti'nin İlk Hâkimiyet Dönemi Valileri*

Sıra	Valinin Adı	Hicri/Miladi
1	Hadım Süleyman Paşa	944/1537
2	Mustafa Bey	946/1539
3	Neşşâr Mustafa Paşa	947/1540
4	Üveys Paşa	952/1545
5	Çerkes Özdemir Paşa	?
6	Solak Ferhad Paşa	?
7	Özdemir Paşa	953;1546
8	Neşşâr Mustafa Paşa	954/1547
9	Kara Şahin Mustafa Paşa	962/1554
10	Mahmud Paşa	968/1540
11	Rıdvan Paşa	972/1564
12	Murad Paşa	973/1565
13	Hasan Paşa	974/1566
14	Özdemir oğlu Osman Paşa	976/1568
15	Hasan Paşa (2. kez)	977/1569
16	Koca Sinan Paşa	978/1570
17	Behram Paşa	979/1571
18	Mustafa Paşa	983/1575
19	Murad Paşa	?
20	Arnavud Hasan Paşa	988/1580
21	Emir Kethüda Sinan Paşa	1013/1604
22	Cafer Paşa	1016/1607
23	İbrahim Paşa	?
24	Cafer Paşa	?
25	Hacı Mehmed Paşa	1020/1611
26	Fazlı Paşa	1031/1621
27	Haydar Paşa	1034/1624
28	Aydın Paşa	1037/1627

Kaynak: (Sırma, 2015: 215-217).

Osmanlı'nın birinci ve ikinci hâkimiyet dönemi arasında Yemen'de idareyi imamlar ellerinde tutmuşlardır. Bu dönemde Yemen idaresindeki imamlar Muhammed Müeyyid b. Kasım (1045/1635); Mütevekkil İsmail (1054/1644); Ahmed b. Hasan (1087/1676); Müeyyid Muhammed b. Mütevekkil (1092/1681); Nasır Muhammed b. Ahmed b. Hasan (1097/1685); Hüseyin b. Kasım (1127/1715); Kasım b. Hüseyin (1130/1717); Mansur Hüseyin b. Kasım (1139/1726); Abbas b. Mansur (1165/1751); Mansur Ali b. Abbas (1189/1775); Mütevekkil b. Mansur Ali (1229/1813); Mehdi Abdullah b. Mütevekkil (1236/1820); Ali b. Mehdi Abdullah (1246/1830); Nasır Abdullah (?); Muhammed b. Mütevekkil (?); Ali b. Mehdi (?); Muhammed b. Yahya (1262/1845); Ali b. Mehdi (2. kez) şeklindedir. (Sırma, 2015: 215-217).

Tevfik Paşa'nın Yemen valiliğine atanması ile başlayan süreçteki (Yemen Salnamesi ve Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye'ye göre) Osmanlı'nın ikinci hâkimiyet dönemini valilerinin listesi ise şu şekildedir;

Tablo 2: *Osmanlı Devleti'nin İkinci Hâkimiyet Dönemi Valileri*

Sıra	Valinin Adı	Hicri/Miladi
1	Kıbrıslı Tevfik Paşa	1265/1848
2	Süleyman Bey	?
3	Ferik Mahmud Paşa	?
4	Mustafa Sabri Paşa	1267/1850
5	Mehmed Sırrı Paşa	?
6	Bonapart Mustafa Paşa	1268/1851
7	Kürd Mahmud Paşa	1269/1852
8	Süleymaniyeli Ahmed Paşa	1273/1856
9	Ali Yaver Paşa	1279/1862
10	Süleymaniyeli Ahmed Paşa (2.kez)	1281/1864
11	Tacirli Ahmed Paşa	1284/1867
12	Halebli Ali Paşa	1284/1867
13	Halebli Ali Paşa	1286/1869
14	Gazi Ahmed Muhtar Paşa	1287/1870
15	Müşir Ahmed Eyyüb Paşa	1289/1872
16	Müşir Mustafa Asım Paşa	1291/1874

Kaynak: (Sırma, 2015: 215-217).

Yemen'in Osmanlı hâkimiyetinden çıkışına kadar valilik tevcih edilen -bu çalışmanın dışında kalan diğer- diğer kişiler Ferik Hafız İsmail Paşa (1295/1878); Müşir İzzet Paşa (1297/1879); Ferik Ahmed Fevzi Paşa (1301/1883); Ahmed Aziz Paşa (1302/1884); Osman Paşa (1306/1888); İsmail Hakkı Paşa (1308/1890); Hüseyin Edib Paşa (1309/1891); Ahmed Fevzi Paşa (1310/1892); Hüseyin Hilmi Paşa (1316/1898); Abdullah Paşa (vekil) (1321/1903); Tevfik Bey (1323/1905);

Feyzi Paşa (vekil) (1324/1906); Mehmed Ali Paşa (1327/1909); Mahmud Nedim (vekil) (1328/1910)'dir (Sırma, 2015: 215-217).

Çalışmanın zaman dilimi, Osmanlı'nın ikinci hâkimiyet döneminin yarısını ihtiva etmekte ve tam anlamıyla hâkimiyetin tesis edildiği dönemi kapsamaktadır. Bu dönem Osmanlı valilerinin atanması, merkezle olan yazışma ağları ve bölgedeki faaliyetlerini gösterir çok sayıda arşiv kaydı mevcuttur. Bu husustaki kayıtlar takip edildiğinde Mustafa Sabri Paşa'nın Yemen valiliğine atanma ve ne şekilde Yemen'e intikal ettiğini gösterir bilgiler H.17.07.1266/M. 29 Mayıs 1850 tarihli bir ilmühaberde geçmektedir. Buna göre "ferman-ı âli ve müte'allik buyurulan irâde-i seniyye-i şahane mantûk-ı münîfi üzere refetlü Sabri Paşa hazretleri bu kere Yemen valisi tayin buyrulduğu" yazılmıştır (A.MKT. NZD. 8-12). Memûriyet mahalline gitmekte olan Yemen valisi Sabri Paşa'nın tebligatının hızla ulaştırılması için Cidde ve Mısır valisine de birer şukka çıkarılmıştır ve tarihler H. 5 Ramazan 1266/M. 15 Temmuz 1850'yi göstermektedir.³ Yemen eyaleti valisi Mustafa Sabri mührünü taşıyan H. 28 Ramazan 1266/ M. 7 Ağustos 1850 tarihli takirde ise 24. Perşembe günü İskenderiye limanından askerleri ile hareket ettiği ve Cuma günü Mısır'a vardığını bildirmektedir. Mısır'da o günlerde ortaya çıkmış olan kolera ve taun illetinden bahisle Mısır valisinin Dimyat taraflarına geçtiği için Mısır valisi kethüdası Hasan Paşa ile görüşüldüğü zikredilmiş ve 3-4 günlük bir istirahat ile Cidde'ye ulaştığı bildirmiştir (A.MKT. UM. 24-64).

1850 tarihinde Yemen valiliği tevcih edilen Mustafa Sabri Paşa'nın ömrü uzun olmamış ve kısa bir süre içinde vefat etmiştir. Yerine ise Yemen defterdarı olan Mehmed Sırrı Paşa tayin edilmiştir. Yemen valisi Sabri Paşa'nın vefatı dolayısıyla yerine Sırrı Paşa'nın atanması ve Cidde'deki Asirli Araplarının istihdamı için "ve şerif-i müşarünileyh hazretlerinin şukkası hakkında Asirli Arabı hakkında mukaddema gönderilmiş olan isti'lâm-nâmenin cevabı olarak madde-yi zikr olunan kaza ve Araba'nın Cidde eyaletine merbûtunun lüzûm ve münasibini beyan ile beraber Arabât-ı merkûmenin taht-ı zabtiye olunması" ifadelerinin yer aldığı bir tezkire gönderilmiştir. Bu tezkireye göre Yemen valiliğine getirilen Sırrı Paşa'nın yerine de defterdarlık unvanıyla gönderilmek üzere uygun birinin araştırılması bildirilmiştir (H.13.05.1267/16 Mart 1851) (A.AMD. 30-31).

Yemen valiliğine Sırrı Paşa'nın getirildiğini gösterir bu belgenin hemen arkasından H. 24.05.1267/M. 27 Mart 1851 tarihli ve "Yemen valisi Sabri Paşa'nın vefat-ı vukûuna mebni defterdarı saadetlü Mehmed Sırrı Paşa'nın uhdesine rütbe-i vezaret tevcihiyle Yemen valisi nasb ve tayini"ni bildirir bir ferman gönderilmiştir. Bu fermanda Maliye Nezâreti'ne, vefat eden Sabri Paşa'nın vükelalık nişanı ve atik nişanının darphane-i âmireye teslim edilmesi istenmiştir.⁴ Aynı zamanda Yemen'deki Sabri Paşa'nın ailesi için gerekli her şeyin karşılanması ve Cidde'ye aktarılmaları hususunda her türlü yardımın yapılması da istenmiştir (A.MKT. UM. 52-60).

İmparatorluk coğrafyasının en uzak köşelerinden biri olan Yemen ile Osmanlı merkezi arasında süregelen bu yazışma trafiği, devletin bölgedeki hâkimiyetinin kontrolü için valilerine merkezden sıklıkla yazılar çıkardığı ve bu suretle kontrolü sağlamaya çalıştığı şeklinde yorumlamak

³ Mezkûr belgenin 3. kısmında bu durum "Yemen canibine muvasalat olunduktan sonra saye-i asayiş-vaye-i hazret-i mülûkânede ol havale-i müte'allik bazı lede-l-hâce devletlü saadetlü şerif hazretleriyle, Cidde valisi devletlü paşa hazretleriyle bendelerine savb-ı çâkeriden işâr olunduğu takdirde müşarünileyh hazeratı taraflarından dahi icrâsına itina ve müsaraat olunmak için iktiza eden birer kıt'a emir-nâme-i sami-i hazret-i sadâret-penâhileri tethir ve ihsan buyurulmak babında emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emr-i ihsanımdır." şeklinde emredilmiştir. (A.MKT. UM. 22-89)

⁴ Buna göre "Maliye Nezâreti hazretlerine bu kere Yemen valisi Sabri Paşa'nın vefatı vukûuna mebni defterdarı saadetlü Mehmed Sırrı Paşa'nın rütbe-i vala-yı vezaretinin Yemen valisi nasb ve tayin sudur buyrulan emr ü ferman cenâb-i cihandarı iktiza-yı âlisinden olarak mantuk-ı celilesi üzere icab-ı icrâ kılınmış ve müteveffa-yı müşarünileyhin muhâl olan vükelalık nişanı ile kendisinden kalan atik nişanını darphâne-i âmireye teslim olunmak üzere bu tarafa irsâli yazılmış olmağla hazinece icabının icrâsıyla lazım gelen bir kıt'a vezaret nişan-ı âlisinin cenâb-ı darphâne-i âmireden i'mâl ettirilmesi hususuna himmet eyleye" denilmektedir. (A.MKT. NZD. 30-53)

mümkündür. Mesela, Cidde valisine gönderilen H.23.12.1267/M.19 Ekim 1851 tarihli bir şukkada, Yemen valisi Sırrı Paşa'nın "teksir-i vâridât-ı mütâla'asıyla ahaliye ziyade vergi tarh olunarak bazılarının firar karar etmekte" olduğundan bahisle bu durumun iyileştirilmesi için gerekli olan düzenlemelerin yapılması buyrulmaktadır (A.MKT. MVL. 46-49).

Yemen aynı zamanda bulunduğu coğrafyadaki Osmanlı hâkimiyetinin tesisi için de mühim bir rol üstlenmiştir. Bu durumu ortaya koyan bir belge, yine Sırrı Paşa'nın Yemen valiliği zamanına denk gelmektedir. Bu belge Hicaz ve civarının emniyete alınması ve Yemen'den yardım yapılması hususu ile alakalıdır ve "Yemen eyaletinin hali hazırda ve oraya ne cevab-ı îcâbı halinde ne suretle mu'âvenet olunacağına dair Cidde valisi devletlü Ağâh Paşa hazretleri tarafından gelen iki kıt'a tahrîrât-ı tezkere cevabname ile beraber manzûr-ı âlî buyrulmak için takdim kılınmış olmağla muvafık-ı emr-i ferman-ı padişahi buyrulduğu halde bende bulunan asâkir-i nizamiye-yi hazret-i şahane hakkında olan iş'ârın îcâb-ı mütâla'a ve beyan olunmak üzere taraf-ı vala-yı silahları havalesiyle müşarünileyh hazretleri dahi münasibi vechiyle cevap yazdırılacağı beyanıyla" H.25.12.1267/21 Ekim 1851 tarihinde gönderilmiştir (A.AMD. 32-42).

Mustafa Sabri Paşa'nın yerine gelen, Sırrı Paşa'nın da görev süresi uzun soluklu olamamıştır. H.09.01.1268/M.4 Kasım 1851 tarihli tezkireye göre Yemen valisi Sırrı Paşa'nın başka bir memûriyette kullanılmak üzere görevden alınarak yerine Mirliya Mustafa Paşa'nın Yemen eyaletine vali tayin edildiğine tanık olmaktadır. Mirliya Mustafa Paşa'nın valilik tevcihi ile birlikte idari taksimatta da değişikliğe gidilmiş ve Yemen eyaleti Cidde'ye ilhâk olunmuştur. Bu durum "Yemen eyaleti Cidde'ye ilhâk olup Yemen eyaleti umûr-ı askeriyye ve zabtiyesi mûmâ-ileyh Mustafa Paşa canibine ve umûr-ı maliyesi defterdarı tarafından rivayet ve idare olunmak üzere Şerif mûmâ-ileyh devletlü Ağah Paşa hazretleri tarafından Yemen kaymakamlığı namıyla istihdam olunması ve diğer havale-yi Yemani'de bulunan askeriye kumanda etmek memûriyeti dahi kendisinde olmak üzere dahi eyalet-i mezkûrenin Mustafa Paşa'ya bu vech ile şerif mûmâ-ileyh anın refakatiyle irsâl olunan Cidde'de ve merkez memûriyete vusûlünde tatbik ve istimal edeceği mâlûmât üzerine mûmâ-ileyhin istihdamı sûretinde mütâla'ası" şeklinde bildirilmiştir.⁵

H.14.01.1268/M. 9 Kasım 1851 tarihi tezkere ile yeni Yemen valisi Mustafa Paşa vükelalık irsâli ihsan buyrulmuştur (A.AMD. 33-30). Yeni vali Mustafa Paşa'nın Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetinin Aden'in içinde bulunduğu durumu ve eyalet için gerekli şeylere dair merkeze tezkereler göndermektedir (A.AMD. 33-57; A.AMD. 33-59). Mesela, suyun tedariki ve sıcak havanın şiddetinden dolayı yangın çıkmasından bahisle yangınların sebepleri ve bu duruma karşı alınması gereken tedbirlere dair buyruldukları dikkati çekmektedir.⁶ Bölgenin yönetiminde Mısır'ın mühim bir rol oynadığı görülmektedir. Yukarıda Yemen'e atanan valilerin Mısır üzerinden bölgeye intikal ettikleri görülmüştü. Bir başka belgede ise Yemen valisi olarak Mustafa Paşa'nın

⁵ Bu tezkire için bkz. AMD. 33-25.; Ayrıca azledilen Sırrı Paşa'nın yazısının takdimine dair tezkire için bkz.; A. AMD. 35-26.; H. 14.01.1270/M.17 Ekim 1853'de Maliye Nezaretî'ne gönderilen yazı ile "Yemen valisi esbak devletlü Sırrı Paşa hazretlerinin Cidde valiliğine tebdilâtı eylemiş olduğundan" bahisle senelik bir iki üç bin kese hazine-yi hususa" göndereceği konu edilmiştir. (A. MKT. NZD. 95-30)

⁶ H. 15.02.1268/M. 10 Aralık 1851 tarihli belgenin ilk kısmında Mustafa Paşa hazretlerinin maaşının memuriyeti tarihinden itibaren ödenmesinden bahsedilmektedir. Bu belgenin ikinci kısmında ise yukarıda bahsi geçen hususa dair şu ifadeler dikkat çekicidir; "dükkânlarında ateş bulunmuş sanatları îcabından esnaf gündüzleri müstakil ve ocaklarından etrafa kıvılcım atılmamış ve akşamüzeri kapayıp gidecekleri vakit işten eser kalmamış ve büyût ve dekâkinde olan ocakların sıkça süpürülmesi ve yonka ve talaş ahz ve istimal etmekte olan börekçi ve emsâli esnaf talaş koyacak kargir mahalleri olmadığı sûretçe dükkânlarına bir günde idarelerine kâfi olacaktan ziyade talaş götürülmemesi ve şu mevsimde hanelerde ekseriyet üzere patlıcan kızartıldığı cihetle tabeler ateşe yalnız bırakılmayıp daima yanında bulunarak güzelce közölmüş ve bir müddetten beri pek ufak çocuklarıyla çığra içliği? mütad edilmiş olup hâlbuki söndürülmeksizin her nereye olsa atıp geçtiklerinden dolayı şimdye kadar bunun ve vukuat jurnallerinde daima vesile-i hasar olmakta olduğu görülmekte olan mum ile dolup ve kömürlük gibi mahallere girilmek adet-i mezrasının mani hususuna mütemediyen ikdam olunması"ndan bahsedilmektedir. (A.AMD. 34-26-1)

Mısır'a giderek, kendisine gönderilen 2.000 kese akçenin alınarak Cidde'ye döndüğü kayıt altına alınmıştır.⁷

Bu dönemde Osmanlı merkezini meşgul eden meselelerden biri eski vali müteveffa Sabri Paşa'nın ailesine dairdir. Bu husustaki evrakın ilki H.12.07.1268/M.2 Mayıs 1852 tarihlidir. Bu kayda göre eski Yemen valisi müteveffa Sabri Paşa'nın ailesine münasip bir miktar maaş tahsis olunması bildirilerek “müşarünileyhin familyasına ihsan buyrulacak maaşın miktarı ve sûreti ve tahsisi hakkında” notu iletilmiştir (A.AMD. 37-62; A.AMD. 40-8). H.02.09.1269/M.9 Haziran 1853 tarihinde ise hazine-i hassa nezâretine eski Yemen valisi müteveffa Sabri Paşa'nın vefatından sonra bâb-ı âliye teslim olunmuş olan iki kıt'a iftihar nişanının vereseye intikal etmesi hususu ile ilgili tezkere (A.MKT. NZD. 80-35) ve H.03.09.1269/M.10 Haziran 1853 tarihli Maliye Nezâreti'ne eski Yemen valisi müteveffa Sabri Paşa'nın terekesinin varislerine geçmesi için “maliye hazine-i celilesi tımarat miktarı kadı efendi-yi bâ-hüccet-i şer'iyye vekil tayin eylemiş olduklarından ve mûmâ-ileyhime merhamet bulduklarından icra-yı îcâb-ı ifadesine Cidde valisi devletlü Paşa hazretlerinin tevarüs iden tahrîrâtıyla bu babda Paşa-yı mûmâ-ileyhin mürûr-ı tahriri meclis-i vala-yı ledel ita ümeraya nazaran îcâbını savb-ı atfetlerinden istihzarı tezkere olunmuş ve mezkûr tahrîrâtlar leffen gönderilmiş olmağla îcâbının ifadesi beyan oluna” üzere kadının da vekil tayin edildiğini bildirir iki yazı müteakip tarihlerde işlem görmüştür (A.MKT. NZD. 80-59).

Bu yazışmalar ile müteveffa Sabri Paşa'nın veresesiyle alakalı durum çözülememiş olacaktır ki, H.18.02.1270/M. 20 Kasım 1853 tarihli bir başka evrakta Sırrı Paşa'ya, müteveffa Sabri Paşa'nın veresesiyle ilgili davanın görülmesi için bir vekil tayin etmesi gerektiği bildirilmektedir.⁸ Müteakip H.27.02.1270/M.29 Kasım 1853 tarihli evrakta müteveffa Sabri Paşa'nın terekesinden müstahaklarının ve alacaklarının detaylı olarak paylaştırılmakta (A.MKT. NZD. 102-66) ve H.12.04.1270/M. 12 Ocak 1854 tarihinde ise Maliye Nezâreti'ne gönderilen yazı ile müteveffa Sabri Paşa'nın eshamının veresine verilmesi için veresenin vekili Feyyaz adlı kimseye tezkere olduğu bildirilmektedir (A.MKT. NZD. 108-9) H.27.08.1273/M.22 Nisan 1857 tarihinde müteveffa Sabri Paşa'nın terekesi tekrar gündeme gelmiştir. Eski Yemen valisi Sırrı Paşa'nın, müteveffa Sabri Paşa'nın muhallefâtından aldığı fes alameti kıymeti olan 6.100 kuruşun kendisine iade olunması dolayısıyla Sarraf Hoca Begos'a olan borcunun Yemen mal sandığına yatırılıp-yatırılmadığının anlaşılamadığını bildirdiği görülmektedir.⁹

⁷ “Yemen valisi devletlü Mustafa Paşa hazretlerinin İskenderiye ve oradan dahi Mısır'a vüsûlüne ve Mısır'dan havale olunan 2.000 kese akçenin ahz ve istihza olunup Cidde'ye azimet üzere bulunduğuna dair birbirini müteakip tevarüs eden 2 kıt'a tahrîrât-ı menzûr malumunuz hazret-i padişahi buyrulmak üzere arz ve takdim kılındığı ve muvafik emr û ferman cenâb-ı cihânbanî buyrulduğu halde vali-i müşarünileyh hazretlerine münasip cevap yazılacağı beyanıyla tezkere.” (A.AMD. 37-21)

⁸ “Yemen valisi müteveffa Sabri Paşa veresesiyle olan davanın fasl ve raiyeti zımında taraf-ı valaların bir vekil bırakmış icap edeceğinden ol-vechle icrâ-yı îcâbı hususunda savb-ı düstûrlarına bildirilmesi Meclis-i Vala'dan ifade olunmuş olmağla tesviye-i iktizası mütevakıf himmem-i beyhiyyeleridir.” (A.MKT. NZD. 101-30)

⁹ “Yemen valisi esbak devletlü Sırrı Paşa hazretlerinin selefi merhûm Mustafa Sabri Paşa muhallefâtından mübâyaa eylediği fes alameti bahası olan 6.100 kuruş kendisine râci olunması cihetiyle meblağ-ı mezbûrun müşarünileyh hazretlerinden tahsili istid'âsına dair sarraf Hoca Begos'un takdim eylediği arzuhal üzerine keyfiyet-i tezkere-yi samiye-yi vekâlet-penahileri ile müşarünileyh hazretlerinden ledel-istihzar meblağ-ı mezbûrun eyalet-i merkûma defterdarı müteveffa İzzet Bey zamanında Yemen hazinesine teslim olduğu cevaben iş'ar ve yedinde bulunan zimmet senedinin bir sûretinin irsâl olunmasıyla mezkûr sûret-i tezkere-i samiye-yi vekâlet-penahileriyle taraf-ı çâkerîye tisyar ve îcâbının icrâsını emr û iş'ar buyrulduğuna binaen keyfiyet-i mezlis-i muhasebe-yi maliyeye ledel-havale meblağ-ı mezbûrun bittahsil-i tereke-yi müteveffa-yı müşarünileyh ayrıca irad-ı kayd olunmak üzere Yemen mal sandığına teslim olunduğu sûret-i senette muharrer ise de eyalet-i merkûmede varid olan muhasebe defaatleriyle müteveffa-yı müşarünileyhin mahallinde fûrûd olunan terekesinin Kassam defterinde fes alameti bahasına dair işâret olmamak cihetiyle meblağ-ı mezbûr fil'hakika mamafih sandık olunup da muvahiran Kassam defterine ithal olunmayarak ayrıca verese-i müşarünileyhimaya gönderilmiştir. Bu haletü'l-heza mal sandığına mı mahfuzdur anlaşılamadığından keyfiyeti-i eyalet-i merkûme mutasarrıfı saadetlü Paşa hazretlerinden emirname-i sami-i vekâlet-penahileri ile istilamı lazım geleceğine dair terkim olunan mazbata-ı evrak-ı munzurasıyla beraber leffen takdim

Yemen valisi Mustafa Paşa'nın vefatı ve birkaç gün sonra da Yemen defterdarı İzzet Efendi'nin fevt olmasıyla şimdilik oradaki işlere bakması için Vali Mustafa Paşa'nın yerine Lihye Kaymakamı Mustafa Paşa'nın kaimmakam tayin olunduğu ve bunun için Şemsi Efendi'nin memûr kılındığı görülmektedir (H. 13.5.1268/M. 5 Mart 1852). Geçici bir süreliğine Yemen idaresi için bu şekilde çözüm bulunmakla birlikte merkezi yönetimin, Yemen idaresinin en mühim vazifesi için gerekli bürokratik işleyişin başlattığına da tanık olunmaktadır.

Mustafa Paşa'nın vefatı sonrasında Yemen valiliği için uygun bir kişinin seçilmesi hakkındaki ilk belge H.22.11.1268/M. 7 Eylül 1852 tarihlidir. Buna göre uzun süreden beri Hicaz bölgesinde olan Mahmud Paşa'nın hizmetlerinin görüldüğünden bahisle; Yemen taraflarında da bulunduğu yörenin durumuna ve ahalisine hâkim olduğunun görüldüğü ve bu sebeple hızla Yemen'e intikal edebileceği değerlendirilmektedir (A.AMD. 39-47). Ortalama bir ay sonraki H. 03.02.1269/M. 16 Kasım 1852 tarihli şukkaya göre ise Yemen valisi Mahmud Paşa'nın tevcihi gerçekleşmiştir ki bu durum "Atıfetlü aliye-i hazret-i şahane uhde-i behiyelerine bâ-rütbe-i samiye vüzerat Yemen eyâlâtin tevcih ve ihsân-ı hümâyûn cenâb-ı mülûkâne buyrulmasından dolayı tasrir buyrulmuş olan menşur-ı ali müte'allik ve şeref-sudur buyrulan irâde-i seniyye-i hazret-i tacidari mucebince dar-ı şûrâ-yı asâkir-i yaver-i harbi binbaşısı Mahmud Ağa'ya terfian gönderilmiş ve mûmâ-ileyh zabîtan-ı askeriyeden bulunmuş olmağla hakkında hürmet ve riayet-i lâyıkanın icrâsı hususunda himmet buyurulup. şukka" ifadeleri ile kayda geçilmiştir (A.MKT. UM. 113-62).

Yemen valiliğine yapılan bu yeni atama sonrasındaki H.27.03.1269/M.8 Ocak 1853 tarihli Seyyid Mahmud imzalı teşekkür yazısında "3 Safer sene 1269 (16 Kasım 1852) tarihiyle ma'rûf olup 15 R.evvel sene 1269 (27 Aralık 1852) tarihinde bir kıt'a emirname-i sami-i vekâlet-penahileri" "icra ve ikmal kılınmış ve menşur-ı âli-i mezkûrun şeref-vusûlünün Pazartesi günü saat 7'de hadide-i cami-i kebirinde kadı ve müftü ve eşraf ve sadat-ı zabitan-ı asâkir-i nizamiye-i cenâb-ı şahane ve rüesa-ı asâkir-i müzafa-yı ve bil'cümle efrad-ı ahali-i muvacehelerinde menşur-ı âli-i tekriman feth ve kiraat ve Arabî ve Türkî mazmûn şevket-makrûnu cümleye ilan ve iş'arat olunarak" ifadeleri ile yeni Yemen valisinin sabah namazına müteakiben duyurulduğu bildirilerek, teşekkürlerini sunmaktadır (A.MKT. UM. 126-23). Ayrıca Mahmud Paşa'nın bu memûriyetin tarafına ulaştığını bildirdiği teşekkür yazısının H. 23.06.1269/M.3 Nisan 1853 tarihli tezkere ile takdiminin yapıldığı görülmektedir (A.AMD. 43-37).

Mahmud Paşa'ya merkezden gönderilen ilk emirlerden biri, müteveffa Yemen valisi Mustafa Paşa'nın terekesine dairdir. Sabık müteveffa Mustafa Paşa'nın mal ve emlaki Lihye kaymakamı Mustafa Paşa tarafından yüzlük altın olmak üzere üç yük kuruştan mahallinde tevkif olunmuştur. Bu terekenin irsâli hususunda Yemen valisi Mahmud Paşa'ya yazılmıştır. Ancak bir cevap alınamamıştır. Bunun üzerine, müteveffa Mustafa Paşa'nın kapı kethüdası Ahmed Ata Bey devreye sokularak terekenin merkeze ulaştırılması istenmiştir.¹⁰ Sonrasında bu mevzu ile alakalı

kılınmış olmağla bir mantuk-ı mazbata emirname-i sami-i asafhaneleri tasdiri babında ve herhalde hazret-i men-lehü'l-emrindir." (A.MKT. NZD. 221-66); Esbak Yemen valisi Sırrı Paşa'nın müteveffa Sabri Paşa terekesinden aldığı fes alameti bahası için bir diğer belge için bkz. (A.MKT. MHM. 119-64); Aynı şekilde esbak Yemen valisi Sırrı Paşa'nın müteveffa Mustafa Paşa terekesinden aldığı fes alameti bahasının tahsili için bkz. (A.MKT. UM. 281-5)

¹⁰ "Yemen valisi sabık müteveffa Mustafa Paşa'nın emval-i metrukesi Lihya kaimmakamı sabık saadetli Mustafa Paşa vesair iktiza edenler marifetleriyle fûrûd olunarak hasılasıyla yüzlük altın olmak üzere üç yük kuruştan mütecevaz nüktü mevcudu mahallinde tevkif olduğu istima' olduğundan ve müteveffa-yı müşarünileyhin veresi ve dainleri dersaatte olduğundan tereke-yi merkümeden esbab-ı nefise ile nakd-i mevcudunun bu tarafa irsâli hususu Yemen valisi devletlü Mahmud Paşa hazretlerine yazılmış ise de henüz bir gün cevabı zuhûr etmediğinden şeyhülharam hazret-i nebi-yü devletlü Osman Paşa hazretlerinin mühürdarı Ahmed Efendi mübaşeretle keyfiyetin te'kid-i hususu müteveffa-yı müşarünileyhin kapikethüdalık hizmetinde bulunmuş olan izzetlü Ahmed Ata Bey tarafından bu kere dahi bâ-takrir-i istid'â olunmak ve bu hususa efendi-yi mûmâ-ileyhi mübaşir tayin olunarak keyfiyet-i vali-i müşarünileyh hazretlerine te'kid ve işar kılınmış deyü tereke-yi umûrenin aynen ve bedelen ve serian bu tarafa irsâli umûrunda taraf-ı devletlerinden dahi lazım gelen muâvenet ve teshilatın icrâsı hususuna himem-i alileri der-kâr buyurulmuştur. Şukka." (A.MKT. UM. 129-70)

eski Yemen valisi müteveffa Mustafa Paşa'nın mahdumu ile valide ve hanımlarına “emr-i idare ve ta'ayüşleri zımmında tahsis-i muktezâ-yı irâde-i seniyyeden olan maaş mahlûl vukûuna müte'allik olunarak kendilerinin ise zaruretleri derece-yi kemal-i reside olduğundan bahisler miktar-ı kâfi maaşın şimdiden tahsis ettirilmesine dair” H.06.03.1270/M. 07 Aralık 1853 tarihli bir tezkere gönderilmiştir (A.MKT. NZD. 104-8). Ancak bu tereke ile ilgili sorunlar bir türlü nihayete ermemiştir. Çünkü sabık müteveffa Mustafa Paşa'nın Sarraf Neşan oğlu Hedca'ya (Hüdca) olan borcunun terekesinden hem sarraf mersum hem de veresesine aktararak ödenmesine dair H. 24.04.1270/M.24 Ocak 1854 tarihli bir kayıttan Mustafa Paşa'nın terekesi ile ilgili durumun hâlâ çözülemediğini görülmektedir (A.MKT. MVL. 67-23). Bu yazışmalardan ortalama bir yıl sonrasındaki H.16.04.1271/M.6 Ocak 1855 tarihli bir yazı müteveffa Mustafa Paşa'nın validesi Rukiye Hanım ile cariyesine 500 kuruştan 1000 kuruş maaş tahsis edilmesi üzerine karara bağlandığına tanık olunmaktadır (A.MKT. NZD. 125-95; A.MKT. NZD. 126-71).

Yemen'in Osmanlı idaresini kolay kabul etmediği de kayıtlara yansıyan bir başka durumdur. Çünkü Osmanlı'nın birinci hâkimiyet döneminde olduğu gibi bu ikinci hâkimiyeti döneminde de Yemen'de çeşitli isyan hareketleri zuhûr etmiştir. Osmanlı'nın bölgedeki asayişini temin etmek için yaptığı uygulamalardan birine Süleymaniyeli Ahmed Paşa döneminde tanık olunmaktadır. H.30.12.1276/M.19 Temmuz 1860 tarihli Yemen mutasarrıfına çıkarılan şukkaya göre senelik 17.000 bin riyal vergi için Cidde'den asker sevki icap etmiştir. Buna göre vergiye bir misli daha zam yapılabilmesinin sağlanması için Yemen tarafına hızlı bir şekilde asker gönderilmesi lüzumuna binaen bir tezkere gönderilmiştir. Cidde'deki asker noksanının giderilmesi de gerektiğinden, askerinin Cidde'den Yemen'e ulaşmasına kadar Arap kabilesinin itaat altında tutulması bildirilmiştir.¹¹ Yemen'deki eşkıyalık faaliyetlerine dair bir başka belge Süleymaniyeli Ahmed Paşa'nın ikinci kez Yemen valisi olduğu dönemde kayıt altına alınmıştır. Bu kayda göre Yemen eyaletindeki Zeydiye ve Duha kazaları ile Cebel ahalisinin karıştığı eşkıyalık faaliyetlerine karşı uygulanacak tedbirlerden bahsedilmektedir. Bu eşkıyalık faaliyetlerinin vahim bir hal aldığı ve her iki mahalde inşa ettirilmiş kalelerin dahi muhasara olunabileceği haberleri gelmektedir (H.07.06.1279/M.30 Kasım 1862) (A.MKT. MHM. 248.87).

Yemen valiliği Halebli Ali Paşa'nın (1284/1867) geçtiği dönemde Osmanlı merkezi, eski Yemen valisi Ahmed Paşa'ya dair bazı hususları düzenlemeye çalışmıştır. Bu hususlardan ilki Ahmed Paşa'nın memûriyeti müddetine dair muhasebesini içeren defter ve mazbataların gönderilmesidir (H.29.03.1284/M.31 Temmuz 1867) (A.MKT. MHM. 387-87). Bir diğeri ise Ahmed Paşa'nın Yemen valiliği sırasında yaptırdığı “2 bâb değirmenin 84 sene-i rûmîsi Nisan'ından itibaren cenâb-ı hazine-yi celileye terk eylediğinden” kabul edildiği ve “arasta bulunan Saadetin Efendi mârru'z-zikr değirmenler hasılatından şehri verilmekte olan 300 kuruşun kemaken itası”na dairdir (H.23.04.1284/M.24 Ağustos 1867) (A.MKT. MHM. 389-50). Ayrıca ortalama dört ay sonra önceki Yemen valisi Ahmed Paşa'ya Erzurum vilayeti valiliği, eski Erzurum valisi Mehmed Reşid

¹¹ “On yedi bin riyal vergi-i seneviyye rabita kılındığı üzerine Cidde valisi devletlü Paşa hazretlerinin işaret-i mevkidesi vukûu ile Cidde'den gelen asâkirin bil-zarure iadesini ahali-yi mezkûre yine daire-yi itaatten çıkmış idüğünden hem iş bu hareket ber-taraf olmak ve hem de vâridât-ı mertebeye bir misli daha zam edilmek için ol-tarafa serian asâkir gönderilmesi lüzumuna dair vârid olan tahrirât-ı şerifeleri takdim kılındığı beyanıyla icabının icrâsı maliye nazırı devletlü Paşa hazretleri tarafından ba-tezkere iş'ar olunmuş ve bu mealde bâb-ı âliye dahi bir kıt'a tahrirât-ı şerifeleri gelmiş olmağla keyfiyet-i meclis-i valaya havale ile devletlü serasker paşa hazretleri ile muharebe olundukda bu hususa da serasker-i müşarûnileyh hazreti taraflarına dair tevarüd eden tahrirâtımız üzere Cidde mevkiinde bulunan asâkir -i şahane noksanının ikmalî mukarrer bulunduğunda neferât-i Cidde'nin vüsûlüne kadar kıbâl-ı Arabanın inkıyadı tahtında bulunması zımmında Cidde'den bir miktar asâkir in Yemen'e irsâli Cidde valisi müşarûnileyh hazretleri tarafında cevaben ifade ve beyan kılınmış ve bu sûreti mevafik maslahat bulunmuş olduğundan mukteza-ı dirayet ve riayetleri üzere bunların vüsûlüne kadar kıbâl-ı Arabanın inkıyad ve itaat tahtında bulunması istihsalini hususundan taraf-ı şeriflerine bildirilmesi tezkere kılınmış olmağla ber-minval-i muharrer iktizasının icrâsı hususuna himmet eylemek.şukka.” (A.MKT. UM. 415-24)

Paşa'ya ise Kastamonu valiliği tevcih edilmiş ve devir ve teslimin yapılarak hemen memûriyet bölgelerine geçmeleri istenmiştir (H.17.08.1284/M.9 Aralık 1867).¹²

Osmanlı'nın ikinci hâkimiyet döneminin ortalarına doğru Yemen valisi olarak Ahmed Eyüb Paşa karşımıza çıkmaktadır. Yemen valisi Ahmed Eyüb Paşa'ya H.03.04.1290/M.1 Mayıs 1873 tarihli bir buyruldu ile birinci rütbeden mecidî nişanı verilmesi için imal ettirilmesi hususu Maliye Nezâreti'ne yazılmıştır.¹³ Müteakip bir diğer belge ise yine Maliye Nezâreti'ne yazılan Ahmed Eyüb Paşa'ya verilecek tayinata dairdir (A.MKT. MHM. 457-19-0). Ahmed Muhtar imzalı Maliye Nezâreti'ne yazılan tezkereye göre Ahmed Eyüb Paşa'nın 7. Ordu-yu Hümayun müşirliği inzimamıyla Yemen vilayeti valiliğine ve İzzet Paşa'nın da şûrâ-yı devlet azalığına tayinleri konu edilmektedir (H. 07.05.1290/M.3 Temmuz 1873). Buna göre "hazinece de iktizasının ifası fi gurre Rebiyülahır 1290 tarihiyle müverrahan 250 numrosuyla şeref-varid olan buyruldu-yı âlide emri iş'ar buyrulması üzerine müşarünileyh Eyüb Paşa hazretlerinin valilik maaşı evvelce şeref-varid olan tezkire-i samiye üzerine bittahsis muamele-yi icâbiyesi icra olunmuş ise de müşarünileyh İzzet Paşa hazretlerin tahsis yine tarih-i mezkûreleri ile şeref-sâdır olan diğer buyruldu-yı âlide emr ü irâde buyrulan 15.000 kuruş ma'zuliyet maaşının şûrâ-yı devlet azalığına tayin buyrulmasından dolayı kat'ı icâb eder fakat zikrolunan azalık için tahsisi lazım gelen maaşa dair mezkûr buyruldu-yı âlide olduğundan azalık için müşarünileyh ne-mikdar maaş tahsis ve itası iktiza edeceğini lüzum-ı istizanı masârifât-ı umûmiye muhasebesinden ifade kılınmış olmağla bu babda şeref-riz-i sunûf ve sadr buyurulacak" olmasıyla Yemen vilayeti valisi Ahmed Eyüb Paşa'nın maaş muamelesi hakkındaki detaylar bildirilmiştir (A.MKT. MHM. 468-32-0).

Ahmed Muhtar Paşa Nafia Nazırlığına tayin edildikten sonra Yemen valiliği müddetince aylık 67.680 kuruş maaş ile tayinatı olduğunu ancak bu erzakın verilmesine dair bir gün rahat edilememiş olduğu da beyan edilmektedir. Ayrıca tayinat hakkında nasıl hareket edilmesi gerekiyorsa onun yapılmasını da arz edilmiştir (H.15.04.1290/M.12 Haziran 1873) (A.MKT. MHM. 457-19-1). Ancak karşılıklı bu yazışmalardan meselenin tam anlamıyla çözülememiş olması ki takip eden bir diğer kayıtlarda hala bu durum ile ilgili hususlar devam etmektedir. Buna göre Ahmed Muhtar Paşa (1287/1870) Yemen vilayetinden Nafia Nezâretine tayin edildiği memûriyet tarihi 3 Mayıs 1289 olarak verdiği arzında –bu müddet zarfındaki- tahsis olunan maaşının hesaplanmasını talep etmektedir. H.21.09.1290/M.12 Kasım 1873 tarihli evraka göre Ahmed Muhtar Paşa'ya Yemen vilayeti valiliğinde ihsan buyrulan maaşı aylık 67.680 kuruştur. Buna göre tayinat-ı yevmi/günlük erzakı şu şekildedir;

-nan kıyye 50/ kıyye 20/ pirinç kıyye 15/ revgan sade kıyye 6/ şair kıyye 160/ saman kıyye 220

San'a'dan vakt-i infikakında bunların beherini hükümetçe fiyatı;

-nan-ı beher kıyyesi pul 3-para 62/ kıyyesi 210 para/pirinç kıyyesi 120 para/ revgan sade kıyyesi 555 para/ şair kıyyesi 45 para/ saman kıyyesi 60 para¹⁴

¹² "Erzurum vilayet-i valisi sabık Mehmed Reşid Paşa hazretlerine Erzurum vilayeti valiliğini Yemen valisi sabık Ahmed Paşa hazretleri ve Kastamonu vilayeti valiliğini dahi uhdesinde bulunmalarına ihalesi müte'allik ve şeref-sudûr buyrulan irade-i seniyye-i cenâb-ı padişahi iktiza-yı âlisinden olarak icab-ı icrâ kılınmış olmağla halefleri müşarünileyhin vürudunda devr ve teslim kaidesinin icrâsıyla hemen me'mûriyyet-i cedideleri canibine azimete himmet buyuruldu.şukka." (A.MKT. MHM. 396-27)

¹³ "Hak-ı valalarında derkar olan tevcihat-ı celile-i cenâb-ı padişahının nişane-yi alisi olmak üzere zat-ı devletin birinci rütbeden bir kıt'a mecidî nişan-ı zişanı itası hususunda irade-i seniyye cenâb-ı padişahi müte'allik ve şeref-sudûr buyrulmuş ve mezkûr nişan-ı alide i'mâli maliye nezaret-i celilesine havale ve işar kılınmış olmağla beyan-ı keyfiyet-i ibtidâ kılındı efendim." (A.MKT. MHM. 455-19)

¹⁴ "Yemen vilayetince maaş ve tayinat istihkakının hesab ve ilişkin 89 Nisan'ına değin ber-muceb-i nizan kat' edilmiş ve evrak-ı sahife üzerine muharrer senedatı verilmiş ve Mayıs ibtidâsından berü asalet ve vekâlet olarak zuhûr edecek olacağıma karşın 62.733 kuruş varaka-ı iadiye üzerine bir sened verilerek San'a emvalinden 'ale'l-hesâb olarak

Öncesinde Bosna, Yanya ve İşkodra gibi vilayet valilikleri yapmış olan Mustafa Asım Paşa çalışmamızın zamansal sınırındaki son Yemen valisidir (1291/1874) ve Mustafa Asım Paşa'ya dair evrakta H.16.05.1293/M.9 Haziran 1876 tarihinde San'a'dan sadrazam hazretlerine tebriklerini sunmakta olduğu görülmektedir (A.MKT. MHM. 481-18-0).

Osmanlı'nın ikinci hâkimiyet döneminde Yemen'de görülen isyan hareketleri özellikle Avrupalı güçlerin teşvikiyle XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında hız kazanmıştır. Bu süreçte isyan eden Yemen aşiretleri birçok çalışmaya konu olmuştur ve bu hususta yapılan değerlendirmelerden birinde geçen "Kıt'a-ı Cesime-i Yemaniye'de zuhûr iden sahab-ı hurûc ile imam sıfatıyla üç dört devleti şimdiye kadar işgal eden eşkıyanın tarihçesi tercümedir" şeklindeki ifadeler aslında Yemen'in bu konudaki durumunu özetler niteliktedir (Sırma, 2015: 224-231). Yemen'in bu durumu karşısında Osmanlı'nın bölgede olup bitenlere kayıtsız kalmamış ve özellikle isyanların çoğaldığı II. Abdülhamid devrinde isyanların hafifletilmesinin istenilmiş olduğunu görüyoruz. Ancak başarılı olmak mümkün olamamıştır. Yemen'deki bu iç karışıklar ve baş gösteren bu isyanların sebepleri ayrı bir çalışma konusu olacak kadar karmaşıktır. Kısaca, en önemli sebeplerinden birisi yönetimi üstlenmiş olan Türklerin dilinin, yönetilen Yemen Araplarınkinden tamamen farklı olması ve bu durumun öğretimle giderilmemesi gösterilmektedir. Yemen'in çeşitli yerlerinde birçok ibtidaiyye, rüşdiyye ve sanat mektebi gibi okullar açılmıştır ancak Türkçe öğretimi gerekli görülmemiştir. Bu sebeple Yemen'e gönderilen idareciler ile yerli halk arasındaki iletişim kopukluğu, yaşanan problemlerin büyük oranda kaynağını teşkil ediyordu. II. Abdülhamid döneminde alınan dinî, hukukî, malî ve idarî tedbirler isyanları kısmen yatıştırmışsa da çok fazla etkili olamamıştır (Binark, 1996: 9).

XIX. yüzyılın sonu itibariyle gittikçe şiddetlenen iç isyanlar ve Osmanlı Devleti'nin yenilgi ile çıktığı Birinci Dünya Savaşı Yemen'deki hâkimiyet mücadelesinin sonunu getirmiştir. Bölge bu dönemde İmam Yahya'nın idaresine terk edilerek Osmanlı idaresinden çıkmıştır. İsyancılar, 1905 senesinde değişik bir hal almış, Türklere karşı cihad ilan eden İmam Yahya'ya bir antlaşma ile San'a ve çevresi bırakılmıştı. Ancak bu antlaşma şartlarını kabul etmeyen Bâb-ı Âlî, Ahmed Fevzi Paşa kumandasında yeni taarruzlara girişerek San'a'yı aldıysa da İmam Yahya burayı yeniden geri almıştır. Sultan II. Abdülhamid'in arzusu üzerine İstanbul'a davet edilen Yemen'in ileri gelenleriyle yapılan görüşmelerden de bir sonuç elde edilememiş ve nihayet 1911 senesinde İzzet Paşa ile İmam Yahya arasında yapılan bir antlaşma senelerdir süren mücadeleyi sona erdirmiştir. Ancak çok geçmeden Türk-İtalyan (1912), ardından da Birinci Dünya Savaşı başlamış ve 1918'de Türkler Yemen'i tamamen terk etmişlerdir (Binark, 1996: 9; Ayışığı, 2002:1992-1994; Hatipoğlu, 2004). Böylece Osmanlı'nın XVI. yüzyılın başlarında başlayan hâkimiyet ve nüfuz mücadelesinin ikinci ve son safhası bu şekilde nihayete ermiştir.

3.Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı idaresine kadar siyasi kaosun yaşandığı, idarî olarak sürekli el değiştirdiği ve iç isyanların yaşandığı bir coğrafya olan Yemen'de, XVI. yüzyılda başlayan Osmanlı idaresinde de bir istikrarın sağlanamadığı görülmektedir. Yemen'in sağlanması beklenen bu istikrarın ne Osmanlı döneminde ne de daha sonrasında da oluşturulamamış olması da bu coğrafyanın bir özelliği olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti Kızıldeniz'in her iki sahiline yerleşmek suretiyle Yemen eyaletini kurmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak güney sınırında yaşanan vukuatlar ile de yakından ilgilenmek

alınmış ve bu miktar akçeden Mayıs ibtidâsından 2 günlük asalet maaş ve tayinatım bahası olan 6.010 kuruşun mahsûb-ı iktiza ettiğinden badel-mahsûb baki kalan 56.723,5 kuruşun salifüzzikr 46 gün için istid'â-yı acizanem vechile almaklığım lazım gelen akçeden bittenzil bakiyesinin hazine-yi celileden taraf-ı bendegâneme itası buna bedeli olan mezkûr senedinin celb ile taraf-ı bendegâneme iktiza ettiğinden ifa-yı istihkak zımmında istid'â da muharrer herhangi tasvip ve tensip buyrulur ise ana göre edilecek hesabı teshil için lazım gelen ma'lûmât iş bu pusula-yı melfûfat ile arz olunmuştur." (A.MKT. MHM. 468-32)

zorunda kalmıştır. Güney siyasetinde hâkim konumuna gelmek isteyen Osmanlı Yemen'e özen göstermiştir ve bu siyaseti yürütebilmek için Beylerbeyilerin gönderdikleri raporlara azami önem verilmiştir. Özellikle Portekiz varlığı, Osmanlı'nın bu coğrafyadaki hâkim rolü için bir tehlike olmuştur. Osmanlı, bölgedeki Portekiz varlığına karşı ticaret yollarına hâkim olmak ve Müslümanlara yardım edebilmek güney sınırında güçlü olmak gibi bir zorunlulukla karşı karşıya kalmıştır. Bu sebeple, Yemen coğrafyasına hâkim olabilmek ve elde tutabilmek daha da önem kazanmıştır. Bu siyasetini bölgeye gönderdiği valileri aracılığıyla etkin kılmaya çalışmıştır. Ancak Yemen'de hâkimiyeti tesis edilebilmesi kolay –ya da hiç mümkün- olmamıştır. Çünkü Yemen, çok farklı bölgelerden, etnik kimliklerden, akraba gruplarından, inançlardan ve yaşam tarzlarından insanların bir araya geldikleri ve etkileşim içinde oldukları bir coğrafya olmuştur. Osmanlı hâkimiyetinin bölge üzerindeki tesisini güçleştiren bu unsurlar, birinci ve ikinci hâkimiyet dönemlerinde Osmanlı belgelerine de yoğun bir şekilde yansımıştır.

Osmanlı Devleti'nin ikinci hâkimiyet döneminin ilk yarısını ihtiva eden çalışmamız Kıbrıslı Tefvik Paşa (1265/1848) ile başlamakta ve Müşir Mustafa Asım Paşa (1291/1874)'nin valiliğe atanması ile bitmektedir. Bu süre içinde merkez ile Yemen arasındaki yazışma ağı, Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetini tesis edebilmek için olağanüstü bir gayret içinde olduğunu göstermektedir. Bölgedeki iç karışıklıklar ve yerel güçlere karşı girişilen mücadele ile geçen bu süre zarfında sıklıkla vali değişikliklerinin yaşanması ise dikkat çekici bir husustur. Bu durum devletin, istediği hâkimiyeti kurumamasının müsebbibi olarak valileri gördüğünü düşündürmektedir. Ancak sıklıkla yaşanan bu yönetici değişikliklerine rağmen ikinci hâkimiyet döneminde de Osmanlı'nın bölgede istediği hâkimiyeti sağlayamamıştır. Çünkü bölgenin yüzyıllar öncesinden başlayan ve bugüne kadar devam eden hem coğrafî hem de siyasî müdahalelere açık konumu buna engel olmuştur. Bu sebeple Osmanlı'nın XVI. yüzyılda Yemen'de hâkimiyet kurmak üzere başlattığı süreç arada kesintilere uğramakla birlikte XIX. yüzyılda da valileri vasıtasıyla devam etmekle birlikte istediği sonuca ulaşamamıştır. Osmanlı'nın güney siyasetinin adı olan Yemen'deki Osmanlı valileri, Osmanlı hâkimiyetini tesis etme gayretinin sahadaki aktörleri olarak kalmıştır.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): M. Murat ÖNTUĞ, Leyla AKSU KILIÇ

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Sadaret Mektubi Kalemi Nezâret ve Deva'ir Evrakı (A. MKT. NZD.) 8-12; 30-53; 95-30; 80-35; 80-59; 101-30; 102-66; 108-9; 221-66; 104-8; 125-95; 126-71.

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM.) 22-89; 24-64; 52-60; 281-5; 113-62; 126-23; 129-70; 415-24.

Sadaret Âmedî Kalemi Evrakı (A. AMD.) 30-31; 32-42; 33-25; 35-26; 33-30; 33-57; 33-59; 34-26-1; 37-21; 37-62; 40-8; 39-47; 43-37.

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A. MKT. MVL.) 46-49; 67-23.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.) 119-64; 248-87; 387-87; 389-50; 396-27; 455-19; 457-19-0; 457-19-1; 468-32; 481-18-0.

Tetkik Eserler

Ahmed İzzet Paşa. (2017). *Feryadım*, (C.1), İstanbul: Timaş Yayınları.

Ayışığı, M. (2002). Osmanlı'nın son vilayeti Yemen, *XIII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999) Kongreye Sunulan Bildiriler içinde* (ss.1985-2019). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Binark, İ. (1996). *Yemen tarihinin kaynakları bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin önemi*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın.
- Bostan, İ. (2013). Yemen. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 43, s. 407). İstanbul: TDVİAM.
- Hathaway, J. (2009). *İki hizbin hikâyesi Osmanlı Mısırı ve Yemeni'nde mit, bellek ve kimlik*, (C. Boyraz, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi (2003).
- Hatipoğlu, T. (2004). *Yemen'in Osmanlı'dan ayrılışı (kopuşu)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kara, A. (2011). *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı yönetiminde Yemen ve Kasimiler dönemi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kurt, H. (2013). Yemen, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 43, ss. 400-401). İstanbul: TDVİAM.
- Orhonlu, C. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu'nun güney siyaseti Habeş eyaleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Önalp, E. (2009). Portekiz kaynaklarına göre Sefer Reis'in Hint Okyanusu'ndaki faaliyetleri (1550-1565), *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 25, 209-226.
- Özbaran, S. (1977). Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan yolu/onaltıncı yüzyılda ticâret yolları üzerinde Türk-Portekiz rekâbet ve ilişkileri, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 31, 65-146.
- Özbaran, S. (2013). *Umman'da kapanan imparatorluklar Osmanlı ve Portekiz*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Özbaran, S. (2014). *Yemen'den Basra'ya sınırdaki Osmanlı*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Sırma, İ. S. (1977). Yemen kıt'asında Osmanlı Devleti'ne ve diğer devletlere karşı isyan eden aşiretlere dair bir vesika, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 223-231.
- Sırma, İ. S. (2015). *Osmanlı Devleti'nin yıkılışında Yemen isyanları*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Tomar, C. (2013). Yemen, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 43, ss. 401-402). İstanbul: TDVİAM.
- Yavuz, H. (2003). *Yemen'de Osmanlı idâresi ve Rumûzî târihi I-II (923-1012/1517-1604)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yazır, Elmalılı H. (2002). *Kur'ân-ı Kerîm ve meâl-i şerîfi*, İstanbul.